

Канцэпт жыццё ў беларускай мастацкай карціне свету: вобразны і паняццевы кампаненты

Півавар К.С.

Установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка», Мінск

У артыкуле прааналізаваны кампаненты канцэпту “жыццё” ў беларускай мастацкай карціне свету.

Мэта даследавання – вылучыць у структуры канцэпту “жыццё” вобразны, каштоўнасны кампаненты.

Матэрыял і метады. У даследаванні выкарыстаны метады кампанентнага, кантэкстуальнага аналізу і лінгвакультуралагічнай інтэрпрэтацыі. Матэрыялам для рэканструкцыі канцэпту “жыццё” паслужылі паэтычныя і празаічныя творы (пераважна – афарыстычныя выказванні беларускіх пісьменнікаў).

Вынікі і іх абмеркаванне. Вобразны кампанент канцэпту прадстаўлены метафарамі “вада”, “агонь”, “наветра”, “сонца і расліны”. Найбольш частотным і важным мы вызначым вобраз шляху, дарог. Каштоўнасны кампанент выражаны праз наступныя моўныя сродкі (прыметнікі дарагое, незабыўнае; назоўнікі доброта, скарб; дзеясловы шанаваць, любіць).

Заклучэнне. Праведзенае даследаванне дазваляе ўстанавіць, што феномен “жыцця” атрымаў шматграннае і глыбокае асэнсаванне ў беларускай паэтычнай творчасці, што абумовіла багаты змест канцэпту, які ўключае як універсальныя кагнітыўныя прыметы, так і прыметы, абумоўленыя жыццёвым укладам, культурнымі асаблівасцямі, светапоглядам беларускага народа. Такім чынам, канцэпт “жыццё” шматмерны, у ім можна выдзеліць як рацыянальнае, так і эмацыянальнае, як абстрактнае, так і канкрэтнае, як універсальнае, так і нацыянальнае і індывідуальна-асобаснае.

Ключавыя словы: канцэпт, жыццё, лінгвакультуралагічны аналіз паэзіі, вобразны кампанент, каштоўнасны кампанент.

(Ученые записки. – 2023. – Том 38. – С. 116–119)

The Concept of Life in the Belarusian Literary-Artistic World-Image: Figurative and Conceptual Components

Pivavar E.S.

Education Establishment “Belarusian State Maxim Tank Pedagogical University”, Minsk

The article analyzes components of the concept of life in the Belarusian literary-artistic world-image.

The purpose of the article is to identify figurative and value components in the structure of the concept of life.

Material and methods. The research uses methods of component, contextual analysis as well as linguistic and ocultural interpretation. Poetic and prosaic works (mainly aphoristic statements of Belarusian writers) served as the material for the reconstruction of the concept of life.

Findings and their discussion. The figurative component of the concept is represented by metaphors of water, fire, air, sun and plants. The image of the path and roads is defined by us as the most frequent and important one. The value component is expressed through the following linguistic means: adjectives precious, unforgettable; nouns kindness, treasure; verbs to appreciate, to love.

Conclusion. The conducted research allows us to establish that the phenomenon of life has received a multifaceted and deep understanding in the Belarusian poetic creativity, which caused the rich content of the concept, including both universal cognitive features and features due to the lifestyle, cultural characteristics, worldview of the Belarusian people. Thus, the concept of life is multidimensional, it is possible to distinguish both rational and emotional, both abstract and concrete, both universal and national and individual-personal in it.

Key words: concept, life, linguistic and cultural analysis of poetry, figurative component, value component.

(Scientific notes. – 2023. – Vol. 38. – P. 116–119)

Выбар канцэпту *жыццё* ў якасці аб'екта даследавання абумоўлены шэрагам прычын. Рэфлексія над жыццём уласціва чалавечаму мысленню, таму вывучэнне аднайменнага канцэпту выклікае асаблівую цікавасць. Усведамленне жыцця, адносіны да яго ў любой лінгвакультуры ўяўляюць сабой этнаспецыфічныя нормы і стэрэатыпы паводзін, а таксама адлюстроўваюць ментальнасць носьбітаў мовы. Мэта дадзенага даследавання – вылучыць у структуры канцэпту *жыццё* вобразны, каштоўнасны кампаненты. Матэрыялам для рэканструкцыі канцэпту паслужылі зборнікі паэтычных і празаічных твораў [1; 2], афарызмаў [3].

Вынікі і іх абмеркаванне. У межах культуралагічнага падыходу канцэпт трактуецца як складанае сацыяпсіхічнае ўтварэнне, якое мае паняццевы, вобразны і каштоўнасны кампаненты. Ю.С. Сцяпанаў азначае культуру праз канцэпты: “Канцэпт – гэта згустак культуры ў свядомасці чалавека, тое, у выглядзе чаго культура ўваходзіць у ментальны свет чалавека” [4, с. 14]. На думку В.А. Маславай, лінгвакультурныя канцэпты – імёны абстрактных паняццяў, паколькі культурная інфармацыя прымацоўваецца да сігніфіката, г.зн. да паняццевага ядра. Планам зместу канцэпту з’яўляецца ўся сукупнасць ведаў пра дадзены аб’ект, а планам выражэння – сукупнасць моўных сродкаў (лексічных, фразеалагічных, граматычных) [5, с. 10]. Лінгвакультурны канцэпт адрозніваецца ад іншых ментальных адзінак акцэнтualізацыяй каштоўнаснага элемента, таму што цэнтрам канцэпту з’яўляецца каштоўнасць, паколькі гэта лінгвакультурны канцэпт, а ў аснове культуры ляжыць менавіта каштоўнасны прынцып. Даследаваннем канцэптаў як ментальных утварэнняў займаюцца В.У. Красных, У.І. Карасік, М.У. Піменава, Г.Г. Слышкін, І.А. Сцярнін і інш. Канцэпт з іх пункту погляду – шматмерная ментальная існасць, якая мае вобразнае, паняццевае і каштоўнаснае вымярэнні.

М.У. Піменава, С.Р. Варкачоў выдзяляюць у любым канцэпце паняццевую, вобразную, этымалагічную і асацыятыўную характарыстыкі [6, с. 65]. На думку І.А. Сцерніна, канцэпт не валодае дакладнай структурай, што звязана з яго актыўнай роляй у працэсе мыслення. Аднак мы схільныя вылучыць у структуры канцэпту вобразны, каштоўнасны і паняццевыя кампаненты. У змесце дадзенага артыкула засяродзілі ўвагу на вобразным і каштоўнасным кампанентах канцэпту.

Аналіз кантэкстаў з рэпрэзентацыяй канцэпту *жыццё* паказвае, што частотнымі з’яўляюцца тэксты, дзе прасочваецца цесная семантычная сувязь жыцця і дарогі (шляху, сцежкі): *Блудныя сцежкі цёмнага жыцця* (Я. Купала); *Адслоне другія пуціны жыцця* (Я. Купала); *Ты сышоў з жыцця дарогі, / Але ўсё ж душою / З намі будзеш, вечно будзеш / Зваць на бой нас з цьмою* (Я. Колас); *Дарогу жыцця па парадку / Прайсці яшчэ раз, азірнуцца, / Сабраць з дарог каменні тыя, / Што губяць сілы маладыя, – / К вясне б маёй*

хацеў вярнуцца (Я. Колас); *Доўгі грэшны шлях жыцця...* (З. Бядуля); *Жыццё – няроўная дарога / Паміж няроўных і людзей* (П. Броўка); *Чым сцежку жыцця абазначыў* (Я. Купала); *На зямлі дарога, як само жыццё: відна толькі каля ног, але ж і заве-зазвае яна ўдаль* (К. Чорны); *Шлях жыцця майго, просты і роўны* (К. Буйло). Сведчаннем этнаспецыфічнага выкарыстання лексікі з’яўляецца безэквівалентнае слова *гасцінец* – ‘вялікая бітая дарога, тракт [7, с. 146]: *Жыццё – гасцінец, гады – як вёрсты* (А. Гарун), а таксама ўзгаданне трэцяга паэтычнага зборніка класіка беларускай літаратуры Янкі Купалы “Шляхам жыцця” (1913), які ў поўнай меры можна лічыць прэцэдэнтным тэкстам беларускай літаратуры, пра які Якуб Колас пісаў: *А я пайду з ім “Шляхам жыцця” і буду асвятляць дарогу, каб яму лягчэй было прабывацца* (Я. Колас). Найчасцей вобразны кампанент у мастацкіх кантэкстах знаходзіць адлюстраванне ў вобразна-выяўленчых сродках з кампанентам *вада* (яе розныя формы – *крыніца, струмень, рака, мора, водныя хвалі*): *Па хвалях жыцця паплывём* (Я. Купала); *Б’ецца жыццё жыватворнай крыніцаю* (Я. Купала); *мы будзем заўсёды разам плысці па шумлівай рацэ жыцця* (Я. Васілёнак); *Жыццё б’е крыніцай* (К. Буйло); *Калі б рака жыцця вярнула зноў / Мне да першых летуценняў, сноў* (У. Караткевіч); *Глядзі, не рызыкуй дарэмна, / Любы, / жыццё – няўмольны страшны / крыгаход* (А. Бачыла); *Рака жыцця нясе* (П. Панчанка); *Акіяны жыцця нёс яго невядома куды* (У. Караткевіч); *Бо жыццё – акіяны, не задачнік* (П. Панчанка); *Уцяклі, вырваліся з кіпучага мора жыцця* (М. Зарэцкі); *Жыццё, і падзеі, і людзі ў ім праходзяць, нібы тыя рачныя хвалі* (Я. Колас).

Падобна вадзе, жыццё кіпіць, плыве, віруе, бурліць – дадзена метафара з’яўляецца даволі частотнай: *Дзе ні глянь – усюды жыццё кіпіць, а сам пазіраеш на ўсё гэта неяк радасна* (К. Каганец); *Жыццё ўжо усюды кіпела* (Ц. Гартны); *Не дзіва, што тут, каля крынічкі, кіпела жыццё, бо кожнаму хацелася стаць бліжэй да вады, каб палюбавацца на сваё ўласнае хараства ў яе люстры, як гэта любілі рабіць прыгожыя краскі* (Я. Колас); *Ён не дужа цікавіўся палітыкай, тым неспакойным, шматтурботным жыццём, што бурліла, плыло, абганяла яго* (В. Быкаў).

Жыццё параўноўваецца і з іншымі вобразамі прыродных стыхій – *паветра, буря* (*Буря жыцця мне слёз не скупілі* (Я. Купала); *Цяжка з віхрам жыцця біціся* (Я. Купала)); *агню* (*Жыццё чалавечае – як агонь. Быў і няма. Зноў загарэлася і патухла. Зноў гарыць. І так – бясконца.* (Я. Брыль); *Зазыла жыццё даўно патрачаным бляскам, усміхнулася агнёва-прамяністай усмешкай.* (М. Зарэцкі)). А таксама рэпрэзентуецца праз раслінную метафару: *Як ні круці, як ні мяркуй, а парасткі новага жыцця прабываюцца буйна, густа, сакавіта* (Я. Колас); *Жыццё так цвіце і буяе* (К. Кірэнка); *Жыццё можна назваць кветкай, хараства – медам гэтай кветкі, а чалавека – пчалінай, збіраючай гэты мёд* (З. Бядуля); *Мы насенне жыцця* (А. Разанаў).

У беларускай моўнай карціне свету вобраз сонца валодае станоўчай канатацыяй і даволі часта адзначаецца ў кантэкстах, дзе рэканструюецца вобразны кампанент канцэпту *жыццё*: **Сонца жыцця і красы** (П. Глебка); *Усё жыве адным жыццём, жыццём радасці, жыццём сонца...* (Я. Нёманскі).

Распаўсюджанай з'яўляецца асацыяцыя жыцця з жытам, зернем, раллэй. У гэтай сувязі бачыцца моцны культ зямлі, трывалыя традыцыі земляробства: *Вечны свет, а я – жыхар часовы... / Ды вучуся ў зерня і раллі / Радавацца / і душой, / і словам / Усяму жывому на зямлі* (С. Законнікаў. З невядомасці на свет з'явіцца); *Даўно з бяссмерцем / людзі ў добрай згодзе. / Яно заўжды трымаецца на ты – / мы каласамі ў гэты свет прыходзім, / Каб сілу даць зярнятам маладым* (С. Законнікаў); *Жыцця неўзаранае поле / Чакае свайго плугара* (С. Законнікаў); *Што значым мы / самі па сабе?... / Семя знаходзіць сябе / ў сяўбе. / У гэтым полі, / гэтым жыцці / мы павінны / прарасці. / У гэтым полі / гэтым жыцці / мы павінны / узысці. / У гэтым полі, / гэтым жыцці / мы павінны / сябе знайсці. / А па вясне, / а па сяўбе / мы ўжо / не самі па сабе* (А. Вярцінскі).

Параўнанне жыцця з вобразам кнігі таксама можна лічыць культурна абумоўленым, дазваляе зрабіць вывад пра важнасць кнігі ў моўнай свядомасці беларусаў: *Багата жыцця кніг яшчэ перачытаю?* (А. Гарун); *Кніга жыцця нудная і часам жудасная. Шчаслівы той чалавек, хто ў шчырай прыязні да іншых людзей акружаны іхняй увагаю да сябе, забываецца аб гэтай праклятай кнізе...* (З. Бядуля); *Чым цікава жыццё, – казаў адзін дуб, – дык гэта тым, што яно хоць і ідзе па пэўных законах, але вечна змяняецца і разгортвае новыя старонкі. І колькі б ты ні жыў, ніколі не пасягнеш яго мнагалучнасці* (Я. Колас).

Жыццё асацыюецца з навучаннем, школай, у свядомасці часта ўспрымаецца як настаўнік: *Школу жыцця Сымонка пачаў праходзіць маючы шэсць гадоў ад нараджэння* (З. Бядуля); *Цяжкую школу жыцця прайшоў дзед Павал; многа працы перанеслі яго старыя, калісь крэпкія плечы* (Я. Колас); *А жыццё – настаўнік строгі – / Праз пажары павяло, / Абвіло мяне дарогай, / Сэрца болем наліло* (П. Панчанка); *Але ўрокі жыцця аказаліся мацнейшымі за ўрокі выхавальнікаў* (К. Крапіва).

Раскрыта таксама і ўяўленне жыцця як дома: *Выйшаў я з муру жыцця свайго на сонца, на вольнае паветра, на ясны свет* (М. Гарэцкі); *А пакой жыцця майго быў прахадны. І хадзілі па ім, і снавалі праз яго – безупынку...* (М. Гарэцкі); *Кладзі падмурак новага жыцця!* (А. Звонак).

Каштоўнасць кампанент канцэпту рэпрэзентуецца праз шматлікія кантэксты, дзе жыццё параўноўваецца са скарбам, стаіць у адным шэрагу з радасцю, шчасцем – усе гэтыя паняцці ўспрымаюцца станоўча ў карціне свету беларусаў: *Самы найдаражэйшы скарб свой, жыццё сваё аддаю табе!* (З. Бядуля); *Жыццё – вялікая даброта* (У. Караткевіч); *І вянок,*

і свечкі напаміналі сабою вяселле, радасць і жыццё (Ц. Гартны).

Каштоўнасць жыцця рэпрэзентуецца праз дзеяловыя *любіць, шанаваць* (жыццё), прыметнік *дарагое*: *Кожны з вас, дзеці, любіць жыццё, і яго трэба любіць, бо гэта любоў скрашывае чалавеку самыя цяжкія і трудныя мінуты яго жыцця. Не толькі чалавек, а і птушка, і ўсякае Божае стварэнне мае гэту любоў, усім роўна хочацца жыць на свеце і ўзяць ад жыцця і радасць, і гора, і ўсё тое, з чым спатыкае яго кожнага* (Я. Колас); *А славяць ўсе жыццё!* (У. Караткевіч); *Свая рубашка бліжэй да цела, а жыццё для яго даражэй за ўсё, і захаваць яго можна, толькі кінуўшы зброю і здаўшыся немцам* (У. Караткевіч); *Маё жыццё даражэй за медалі* (В. Быкаў); *Закапалі мы бляшаначку з-пад ваксы, і ў ёй – запіску са словамі Мікалая Астроўскага: “Самае дарагое ў чалавека – гэта жыццё...”* (М. Стральцоў); *Жыццё нам дарагое* (К. Кірэнка); *Усё, што Сотнікаў перажыў на вайне, яшчэ і каторы раз, даводзіла неабвержнасць не новага ўжо меркавання, што адзіная рэальная каштоўнасць у чалавека на свеце – яго жыццё. Калі-небудзь у дасканалым людскім грамадстве яно стане катэгорыяй-абсалютам, мерай і цанюю ўсяго. Кожнае такое жыццё, з'яўляючыся галоўным сэнсам чалавечага існавання, зробіцца не меншай каштоўнасцю для ўсяго грамадства наогул, сіла і гармонія якога будуць вызначацца і часцем кожнага яго члена* (В. Быкаў); *Усё золата, якое толькі ёсць на свеце, – нікчэмная драбязя і непатрэбчына перад самім жыццём* (К. Чорны).

Адзначаецца і пэўная амбівалентнасць успрымання жыцця: *поўнае, шчаслівае жыццё без перашкод уяўляецца станоўча: Жыццё было багатае, поўнае. Добрае жыццё. Не наракае Раговіч на яго. Адно дрэнна, што ні разу не падумаў вось аб гэтым, не пашукаў адказу на запытанне, якое цяпер так непакоіць старое нутро* (М. Зарэцкі); *Аб жыцці. У якіх бы выпрабаваннях ні быў, я заўсёды любіў жыццё. Я заўважыў, што чым слабей туліла мяне да сябе жыццё, тым мацней я за яго трымаўся, тым больш салодкім яно здавалася мне, мяне радаваў проста-такі кожны ўдых. Мне было як і часце бачыць любое хараства жыцця* (І. Мележ). І, адпаведна, наадварот, жыццё, поўнае бед, успрымаецца негатыўна: *Цэннасць жыцця – гэта творчасць, гэта рух уперад, – калі жыццё не гніе ў застоі, а ўсяляж прабівае сабе дарогу ўперад і ўвыш, калі кругазор чалавека робіцца ўсё абшырнейшы ды большы і даходзіць да безгранічнасці* (З. Бядуля); *Бо ведаў: неацэнны дар – жыццё – нельга абражаць рабствам, голадам, цемрай, нацыянальным уціскам, смяротнымі пакараннямі* (У. Караткевіч).

Заклучэнне. Вобразны кампанент канцэпту *жыццё* рэпрэзентуецца як дарога, шлях (сцежка), прыродныя стыхіі (найчасцей – вада ў розных формах), паветра (бура), агонь, зямля (ралля), кніга, настаўнік, зерне, дом. Каштоўнасць кампанент выяўляецца праз лексічныя адзінкі са станоўчай канатацыяй (жыццё дарагое, скарб, трэба любіць і шанаваць). Назіранні над

канцэстамі, у якіх рэпрэзентуецца даследаваны канцэпт, прыводзяць да высновы аб асаблівай значнасці для беларускага народа такіх каштоўнасных устано-вак, як мудрасць, веданне сваёй гісторыі, працавітасць: *І быў тады шчаслівы, здаволены жыццём – жыццём аратая, бо ў тым была праўда жыцця...* (М. Гарэцкі); *Люба жыць сярод працы, свяцейшай усіх прац, – працы земляроба. Люба мець здаровае цела і здаровы дух* (М. Гарэцкі).

Такім чынам, даследаванне творчасці класікаў беларускай літаратуры ўяўляе безумоўную цікавасць, па той прычыне, што атрыманыя вынікі не толькі даюць звесткі пра структуру ісэнсавае нападўненне нацыянальна спецыфічных канцэптаў, але і дэманструюць асаблівасці канцэптуалізацыі ўніверсальных аб'ектыўнай рэчаіснасці, у прыватнасці катэгорый быцця, у межах пэўнай этнічнай культуры. Універсальныя канцэпты, трансфармаваныя светаўспрыняццем і светаразуменнем канкрэтнага народа, з'яўляюцца базавымі элементамі кожнай нацыянальнай канцэптасферы. Прааналізаваны канцэпт *жыццё*, без сумнення, адносіцца да лінгваментальных структур такога тыпу.

Літаратура

1. Беларуская літаратурная спадчына: анталогія: у 2 кн. / уклад. П.М. Лапо [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – Кн. 1. – 944 с.
2. Беларуская літаратурная спадчына: анталогія: 2 кн. / уклад. С.А. Курбанова [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – Кн. 2. – 1029 с.
3. Гаўрош, Н.В. Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў / Н.В. Гаўрош, Н.М. Нямковіч. – Мінск: Выш. шк., 2012. – 638 с.
4. Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С. Степанов. – М.: Языки рус. культуры, 1997. – 824 с.
5. Маслова, В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.
6. Воркачев, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филол. науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў; пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск: БелЭН, 2005. – 784 с.

Паступіў у рэдакцыю 13.11.2023